

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու,
ԳՀԾ, ՍՎԴ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՎԵՐԱԾՆԱԾ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ-ՏԵՐ ԶՕՐ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

«Ապրիլ Տեր Զօրի մէջ կը նշանակէ ականատես
ըլլալ երէկի ողբերգութեան եւ արիւնոտ արեւափրֆին»

Գրիգոր Մ. Լուսեան՝
ուսուցիչ Տէր Զօրի Ազգ. վարժարանի

ՄՈՒՏՔ

ՏԵՐ ԶՕՐԸ Սուրբիոյ եւ համայն հայութեան նորագոյն պատմութեան մէջ
դարձաւ ու պիտի շարունակէ մնալ այն «Սրբավայր-Ուխտատեղին»,
ուր տասնեակ տարիներ իր շուրջ համախմբեց հազարաւոր հայորդիներ:

Տեղահանութեանց, բռնագաղթի եւ կոտորածներու, դառնակսկիծ
պատմայուշերով ծանրաբեռ՝ քսաներորդ դարու երկրորդ տասնամեա-
կին իր կեանքը կը սկսի Հայ Սփիւռքը:

Որբացած բազում մանուկներու եւ պատանիներու, անկարող ծե-
րունիներու եւ այրիացած «փափկասուն կանանց» ապաստան տուող
սփիւռքի առաջին հանգրուան կը հանդիսանայ սուրիական տօթակէզ
եւ աւազային այս Ուվասիսին՝ Տէր Զօրին, վիճակուած էր դառնալ հայոց
ցաւի ու վշտի, կորուստի, բաժանումի եւ միացման, վերընձիւղման այն
կամուրջը, ուրկէ հայ մարդը իր կեանքի եւ մահուան ուղիներու խաչմե-
րուկին, համախմբուած՝ անկոտրում կամքով պիտի շարունակէր ապրիլ
հաւատալով իր գոյերթին, իր արարչագործ միտքին եւ գալիքին՝ իրեն

համար ամենօրեայ եւ առաջնահերթ խնդիր համարելով «հոգեւոր սնունդը»՝ մայրենին եւ կրօնքը (հաւատքը)։

Այդ օրերէն անցած է ուղիղ հարիւր տարի։ Բայց պատմութիւնը կը մնայ վկան այն ամենի մասին, որով ընթացած է հայ ժողովուրդի ուղին։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ

Եփրատի միջին հովիտը միջին դարերուն ունեցած է մնայուն հայ բնակչութիւն։ Սուրիոյ հիւսիս արեւելքը, Եփրատ գետի ափին, Բագդա-Պաղտատ գետային ճանապարհին վրայ տեղադրուած Տէր Զօր քաղաքը՝ Սուրիոյ եւ Իրաքի արաբական անապատի թափառաշրջիկ ցեղերու առեւտրական միակ կեդրոնը եւ «Միջագետքի անապատային տարածութեան մայրաքաղաքը» կը հանդիսանար։

Լեւոն Մեսրոպ, «Տէր Զօր» գիրքի հեղինակը կը գրէ, որ «Իսլամի յայտնութենէն առաջ Տէր Զօր Նեստորական Եկեղեցւոյ կարեւոր թեմերէն մէկն էր»¹։ Ըստ հեղինակին, «Տէհր» կը նշանակէ վանք, իսկ «Զօր»՝ անտառ։ Հետագային, այս վայրը հարիւր հազարաւոր հայերու գերեզմանը կը հանդիսանայ²։

ԺԹ. դարու կիսուն Տէր Զօր դարձած էր համանուն մոլթասարիֆաթի³ կեդրոն։ Օսմանեան պետութեան հայ պաշտօնեաներ, ինչպէս նաեւ հայ վաճառականներ ու արհեստաւորներ կայք կը հաստատեն քաղաքին մէջ։ Դարավերջին քաղաքի 20 000 բնակչութեան միայն 1200-ը քրիստոնեայ էր, որուն 450-ը հայ⁴։ Տէր Զօր գտնուող հայերը որոշ ժամանակ մաս կը կազմեն Տէր Զօրի հայ կաթողիկէ համայնքին Հայ Եկեղեցւոյ հոգեւորականի բացակայութեան պատճառով՝ «...հայերը կ'իյնան կաթողիկ եկեղեցւոյ ազդեցութեան տակ»⁵։

¹ Տէր Զօր, Աղէտէն վերապրողներ, Փարիզ, 1955, էջ 26։

² Անդ, էջ 26։

³ Տէր Զօր մոլթասարիֆաթի կեդրոն կը նշանակէ Տէր Զօր Գաւառակի կեդրոն։

⁴ /Հալէպի հայ կաթողիկէ համայնքի պարբերաթերթ, թիւ 22, 1960, էջ 24-27 /արաբերէն/։ /Նաշրէթ ալթարիֆաթ լիւարման ալկաթոլիկ պիհալապ, հանդէս, թիւ 22, 1960, էջ 24-27։

⁵ «Կաթողիկ քարոզչութեան ազդեցութեան տակ համայնքը կը կազմակերպուի իբրեւ հայ կաթողիկէ համայնք Զմեառու Անտոնեան վարդապետութեամբ»։ Հայր Պօղոս Մըրէաթի վկայութեամբ /հետագային Բերիոյ հայ կաթողիկէ համայնքապետ/, Տէր Զօրի հայ կաթողիկէ եկեղեցին կառուցուած է շուրջ 1885 թ.-ին, որուն կից գործած է դպրոց մը, ուր տարի մը այնտեղ ուսուցչութիւն ըրած է Աստուածատուր Մալոյեանը /հետագային Մերտինի կաթողիկէ առաջնորդ՝ հայր Ինգնատիոս եպս. Մալոյեանը։ Տէս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն /յետայսու՝ ՄՏԿԿ/, հաւաքածոյ /հ./ 3, ցուցակ /ց./1, թղթածրար /թղթ. / 103, թերթ 4։

Պատմական տեղեկություններու համաձայն, Եղեռնի վաղորդայնին Հալէպ քաղաքը ոչ միայն հայ աքսորականներուն աքսորավայր դարձած էր, այլ տարանցումի հանգրուան մը Կիլիկիայէն եւ Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներէն եկող հարիւր հազարաւոր հայորդիներուն: Բազմաթիւ վրանակայաններ տեղակայուած էին քաղաքի մերձակայքը՝ «Ինթիլի, Իսլահիէ, Քաթմա, Ազազ (Ազէզ), Ռաճօ, Պապ, Մունպուճ եւ մանաւանդ Սէպիլ՝ Հալէպի հարաւ-արեւելքը գտնուող գաղթականներ: Տէր Զօր մէջ կը ծրագրուէր մոլթասարիֆաթի սահմաններէն ներս՝ քշուած աքսորականներու ցրումն ու ոչնչացումը անապատի մէջ»⁶:

Հալէպ քաղաքի մէջ հայ աքսորականներու թիւի ստուարացման պատճառով, Օսմանցիներու որդեգրած անմարդկային քաղաքականութեան հետեւանքով, գաղթականները կը քշուէին դէպի սուրիական անապատ, ուր աւելի ուշ պիտի դառնային անոնց գերեզմանափոսերը: Իսկ անոնց, որոնց բախտ վիճակուած էր վերապրիլ, պարբերաբար պիտի տեղաւորուէին դէպի Տէր Զօր եւ այլուր:

Սուրիական Միջագետքի ծայր արեւելեան շրջանը կընդգրկէ Եփրատի հարկատու խապուր եւ ասոր հարկատու Ճաղճաղ վտակի աւազանները մինչեւ Տիգրիս գետ ու Իրաքի սահմանը: Խապուր գետի աւազանին մէջ 1915-ին մեր տարագիրները կ'ապրին Մեծ Եղեռնի ամենէն վայրագ հաւաքական կոտորածները Ռասուլ Այնէն, մինչեւ Շատաւտէ, Մարգաւտէ ու Տէր Զօր:

Շրջանի հայութեան առաջին շերտը կը ներկայացնէին վերապրողները, որոնք չէին կրցած Զինադադարէն անմիջապէս ետք շրջանէն հեռանալու ելք գտնել: 1922-ին, ֆրանսական զօրքերու շրջան մուտք գործելէ ետք, աւելի ապահով գտնելով կը մնան ու կը մէկտեղուին զխաւորաբար Տէր Զօր, Ռասուլ Այն, Ապու Քեմալ, Հասիչէ եւ Գամիշլի, ինչպէս նաեւ Գարամանիէ, Տերիֆ, Տերպեսիէ եւ Այն Տիվար:

1922-էն սկսեալ շրջան կը սկսին թափանցել մերտինցի փախստականները՝ հայեր, ասորիներ ու քաղղէացիներ⁷: 1936-ի տուեալներով «Հայ կաթողիկները, ասորիներն ու քաղղէացիներն ալ ունին իրենց սեփական եկեղեցիներն ու դպրոցները»⁸:

Սուրիոյ այս հատուածին վրայ հայկական համայնք կը ձեւաւորուի առաւելաբար Արեւմտահայութեան դէմ կանխամտածուած եւ

⁶ ՄՏԿԿ, հաւաքածոյ 3, ցուցակ 1, թղթ. 103, թերթ 4 շրջ.:

⁷ «Եփրատ» երկօրեայ, թիւ 37, 9 նոյեմբեր 1927, Հալէպ:

⁸ «Հայաստանի կոչնակ» ամսագիր, ԼԶ. տարի, թիւ 36, Սեպտեմբեր 1936, Նիւ Եորք, էջ 855

գործադրուած ցեղասպանութեան եւ Կիլիկիոյ վերջնական պարպումի՝ 1915- 1922, ինկած ժամանակահատուածին:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ 1915-էն առաջ այս աւանը դարձած էր շուրջ 20 հայ ընտանիքի բնակավայրը, որոնք մեծ մասամբ Տիգրանակերտէն եւ Սղերդէն էին⁹:

Աւելի ուշ այդտեղ ապաստան կը գտնեն տասնեակ այլ հայ ընտանիքներ, որոնք իրենց աշխատասիրութեան եւ ճարպիկութեան շնորհիւ կրնան բարեկեցիկ կեանք մը ունենալ: Անոնք մեծ մասամբ եկած էին Ուրֆայէն, Կարմուշէն եւ փոքր մաս մըն ալ Այնթապէն, Բաղէշէն, Պուրսայէն եւ այլն¹⁰:

1922 թ. գաղթականներու տունդարձը կը կասեցուի: Տէր Զօր մնացած վերապրողները քաղաքին մէջ մնալուն կայք կը փնտռեն: Անոնց թիւը կը համալրուի նորերով:

1923 թ. Յունուար 1-ին, 14.766 գաղթականներ կը հասնին Հալէպ, իսկ Յուլիսին անոնց թիւը կը հասնի 27.308-ի, որոնց մեծ մասը հայեր էին¹¹: «Եթէ չըլլար արաբ ազնիւ ժողովուրդին մարդասիրութիւնը, - կը գրէ անհատական նամակի մը մէջ Հայկ Թորոյեան, 1915-ի Ադէտին առաջին վկայողը, - Սուրիոյ եւ Միջագետքի հայութեան մեծ մասը գոյութիւն չէր ունենար»¹²: Արաբ ոստիկան մը կը պատմէ, թէ անապատի Անէզէ եւ Շամմառ ցեղախումբերուն մէջ առնուազն ցրուած եղած են հինգ հազար հայ պետուիներ: «Միայն Տէր Զօր քաղաքին մէջ կան արաբներու հետ ամուսնացած հազար հայ կին»¹³:

Պատմական տուեալներու համաձայն, հայ որբուկները, որոնք 1915 թ.առնուազն 8-10 տարեկան եղած են, անոնք անկասկած կը յիշէին իրենց հայկական ծագումը, ծնողքը, ծննդավայրն ու պապենական սովորութիւնները, կը գրէ Լեւոն Մեսրոպ¹⁴: Անոնք փրկուելով շրջանի բնակիչներու կողմէ, կը փախչէին եւ կ'ապաւինէին տիկին Սաթենիկ Հայկեանի մօտ, որոնց պէտքերը հոգալէ ետք տիկին Սաթենիկ զանոնք կը ղրկէր Հալէպի Միս Քարէն Եփփէի Պատասպարանը¹⁵: «Տէր Զօրի նախճիրներէն

⁹ Տէր Զօր, Ադէտէն վերապրողներ, էջ 27:

¹⁰ «Եփրատ», Երկօրեայ, Ա. տարի, թիւ 37, 9 Նոյ[եմբեր] 1927, Հալէպ:

¹¹ «Եփրատ», Երկօրեայ, Հալէպ, (16,20) Յուլիս 1927, թիւ 4-5, էջ Բ., «Հայ Գաղթականները Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ»:

¹² Տէր Զօր, Ադէտէն վերապրողներ, էջ 28:

¹³ Տէր Զօր, Ադէտէն վերապրողներ, էջ 29:

¹⁴ Տէր Զօր, Ադէտէն վերապրողներ, էջ 28:

¹⁵ «Եփրատ», Երկօրեայ, Ա. տարի, թիւ 37, 9 Նոյ[եմբեր] 1927, Հալէպ:

ազատուած փոքրիկ հայ մանուկներ, որոնք փրկուած են շրջակայ պետեւիներու կողմէ, չափահասութեան տարիքին ալ, դեռ կապրին շրջիկ պետեւիներու կեանքը: Այսպիսի հազարաւոր աղջիկներ ու երիտասարդներ կը գտնուին անապատին մէջ: Անոնցմէ ոմանք մերթ ընդ մերթ կը փախչին Տէր Զօր, ուր՝ իր ազգասիրութեամբ ու առատաձեռնութեամբ հռչակ հանած Տիկին Սաթենիկ (այրին հանգուցեալ դերձակ Գրիգոր Հայկեանի) զանոնք խնամելով եւ իրենց անմիջական պէտքերը հոգալով կը ղրկէ Հալէպ՝ Միս Քարէն Եփփէի պատասպարանը»¹⁶:

1923 թ.-ին կը կազմակերպուի համայնքը՝ առաքելական եւ կաթողիկէ հայերով, կ'ունենայ մնայուն քահանայ: Առաջին քահանան՝ Տ. Ղեւոնդ քհնյ. Ներսէսեանն է:

1924-ին բացուած եկեղեցւոյ եւ դպրոցին համար կը տրամադրուի «թուրքէ մը մնացած տուն»¹⁷ մը: 1929 թ. տուեալներով դպրոց կը յաճախեն մօտ 100 աշակերտ¹⁸:

1927 թ.-ին այստեղ ապաստան կը գտնեն շուրջ 70 հայ ընտանիք: 1928 թ.՝ 80¹⁹, 1929 թ.՝ 110²⁰, իսկ 1932 թ.՝ 108²¹: Համայնքը հայրենակցական հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր՝ «70 տուն ուրֆացի, 15 տուն այնթապցի, 15 տուն քիլիսցի, 5 տուն տիգրանակերտցի, 5 տուն մարաշցի եւ պրուսացի, սամսոնցի եւ թալասցի մէկական տուն»²²: Ազգային գործերը կը կատարուէին թաղական խորհուրդի անդամներու կողմէ: Իսկ հոգեւոր կարիքները կը հոգար Կարմուշցի Տ. Ղեւոնդ քահանան²³:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան շնորհիւ, 1928-ին, հայ դպրոցը իր դռները կը բանայ երկսեռ աշակերտներու համար՝ մանկապարտէզ եւ նախակրթարան բաժանմունքներով: «Շէնքը, որ ունի 8 սենեակ եւ 2 բակ, եւ կ'արժէ 800 ոսկի, գնուած է 350 ոսկիով: Այս ձեռնարկին մեծապէս նպաստեց պր.Բարսեղ Պալըզճեան, 257 ոսկւոյ նուիրատուութիւն մը ընելով»²⁴:

¹⁶ «Եփրատ» երկօրեայ, Ա. տարի, թիւ 37, 9 նոյ[եմբեր] 1927, Հալէպ:

¹⁷ «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, ԻԹ. տարի, թիւ 35, 31 Օգոստոս 1929, Նիւ Եորք, էջ 1114:

¹⁸ «Հայաստանի Կոչնակ», նոյն տեղը:

¹⁹ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 5:

²⁰ «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, ԻԹ. տարի, թիւ 35, 31 Օգոստոս 1929, Նիւ Եորք, էջ 1114:

²¹ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 5:

²² ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 5:

²³ «Եփրատ», երկօրեայ, Ա. տարի, թիւ 37, 9 նոյ[եմբեր] 1927, Հալէպ:

²⁴ «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, ԼԲ. տարի, թիւ 3, 16 Յունուար 1932, Նիւ Եորք, էջ 90:

Սկզբնական շրջանին վարժարանի նպաստընկալ միութիւնը եղած է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը:

Համայնքի զաւակներն անսալով նահատակներու արեան կանչին եւ անմահացնելով անոնց սուրբ յիշատակը աշխարհացրիւ հայութիւնը լծուեցաւ նահատակներու աճիւնները մեկտեղելու եւ յուշակոթող մը կանգնեցնելու աշխատանքին՝ յաջորդող սերունդներուն փոխանցելու քսաներորդ դարու թուրքերու կողմէ կատարուած անմարդկային արարքը. «Տէր Զօրի հայութիւնը բարի օր մը մտածեց հաւաքել նահատակներու անթաղ ոսկորները որոնք բլրացած կը մնային Եփրատի եզերքներուն եւ սրբավայր մը կառուցանել անոնց վրայ: Հալէպի տքնաջան առաջնորդ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոսի անխոնջ աշխատանքով եւ բարերար Բարսեղ Պալլըզճեանի նիւթական օժանդակութեամբ կառուցուեցան կոկիկ եկեղեցի մը ու դպրոց մը»²⁵:

Եկեղեցաշինութեան առաջադրանքն ի գործ դրուելով 1931-ին հողաշերտը կը գնուի 550 օսմ. ոսկիով, որուն կառուցապատման նիւթական աջակցութիւն կը ցուցաբերէ եգիպտահայ աղեքսանդրիաբնակ եւ Զահլէի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ բարերար Տիար Բարսեղ Պալլըզճեան՝ 300 եգիպտական ոսկիով: Ան եկեղեցւոյ կառուցումը աւարտելէն մէկ ու կէս տարի ետք, կ'որոշէ ձեռնարկել Տէր Զօրի մէջ յուշակոթողի կառուցման:

Ան իր ողբացեալ մօր յիշատակին սոյն մատուռը կը կոչէ՝ Ս. Հռիփսիմէ: Պալլըզճեանի իրարայաջորդ նիւթական օժանդակութեամբ շինարարական աշխատանքը յաջողութեամբ կը պսակուի²⁶:

5 Դեկտեմբեր 1931-ին Տէր Զօրի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցիին եւ անոր յարակից ազգային նահատակաց վարժարանի շինութիւնն ու ներքին յարդարանքը կ'ամբողջանայ եւ բացման հանդիսութիւն կը կատարուի հովանաւորութեամբ Բերիոյ թեմի Առաջնորդ՝ Տ. Արտաւազդ Ս. արք. Սիւրմէեանի եւ բարերար Տիար Բարսեղ Պալլըզճեանի ներկայութեամբ: Տուեալ հանդիսութեան ներկայ կ'ըլլան նաեւ Տէր Զօրի կառավարիչը, Ֆրանսական հոգատար իշխանութեան բարձր պաշտօնեաներ, քաղաքապետը, ինչպէս նաեւ զինուորական հրամանատարն ու բարձրաստիճան սպաներ: Ս. Պատարագէն ետք հոգեհանգստեան արարողութիւն

²⁵ «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, ԼԶ. տարի, թիւ 36, 5 Սեպտեմբեր 1936, Նիւ Եորք, էջ 855:

²⁶ Տիար Պալլըզճեան եւ Տօթթ. Յ. Թորգոմեանի երկու համեստ պահարանները առիթ տուին այս փոքրիկ խորհրդածութեանց: Տէն «Եփրատ», Երկօրեայ, Ե. տարի, թիւ 446, 21 Նոյեմբեր 1931, Հալէպ:

կը կատարուի ի յիշատակ բիւրաւոր նահատակներու եւ ի մասնաւորի Տ. Պալըզեանի մօր Հռիփսիմէի յիշատակին: Բազմաթիւ բարեսէր ազգայիններ կը մասնակցին նորաշէն եկեղեցւոյ շինութեան բարեզարդումին²⁷:

1931-ին եկեղեցւոյ մէջ կ'ամփոփուի Ապրիլեան եղեռնի նահատակներու աճիւններէն մաս մը²⁸:

Այստեղ յարմար կը նկատեմ անդրադառնալ ամերիկահայ արձակագիր Համաստեղի 1928-1930 թթ. դէպի Եւրոպա եւ Մերձաւոր արեւելք շրջագայութեան գրառումներու մասին²⁹: Պատմութենէն յայտնի է, որ բազում մտաւորականներ անցած են այդ դժոխային ճանապարհէն ու ճաշակած դառնութիւնը այդ «Գողգոթային»:

1928-1930 թթ. երկար ճամբորդութենէ ետք, Համաստեղ Ամերիկա կը վերադառնայ հարուստ տպաւորութիւններով: Պահպանուած նամակները, մամուլի մէջ լոյս տեսած նիւթերը կը վկայեն, որ Համաստեղ եղած է նաեւ Տէր Զօր: Բժ. Սեպուհ Սիսեռեան «Համաստեղի Տէր Զօրեան այցելութիւնը» յուշապատումի մէջ կը խօսի իր մանկութեան եւ պատանութեան Տէր Զօրեան օրերէն: 1928-1932 թթ. հայրը՝ Միսաք Սիսեռեան, Ազգային Իշխանութեան կողմէ կը ղրկուի Տէր Զօր՝ ստանձնելու Ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը: 1929 թ. ամրան, Օգոստոս ամսուն, կը հիւրընկալէ երկու ազգայիններ՝ Սուրէն Բաբախեան եւ Համաստեղ³⁰: Սեպուհ Սիսեռեան կը պատմէ հօր եւ հիւրերու հետ իր շրջագայութեան մասին դէպի Եւրոպայի հիւսիսային ափ: «Համաստեղ քանի քայլ հեռացաւ մեզմէ: Ծռած էր աւազին վրայ եւ ձեռքին բան մը առած է անշարժ ու լուռ կը դիտէր: ...Ձեռքը գանկ մը կար, իսկ աւազին վրայ մեծ ու փոքր ոսկորներ»³¹:

Տ. Սուրէն աւագ քհնյ. Բաբախեան իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ. «Ան աւազներու մէջ կը թաղէր ոսկորները ու թուէր որ Համաստեղն ու ոսկորները կը հասկնային զիրար: Իսկ երբ աւազներու մէջէն Համաստեղ մարդկային գանկ կը հանէ, կը մտածէ հետը տանիլ, բայց գանկը

²⁷ «Եփրատ», Երկօրեայ, Զ. տարի, թիւ 526, 20 Հոկտեմբեր 1932, Հալէպ:

²⁸ Եկեղեցւոյ մէջ կը կառուցուի Եղեռնի նահատակաց ճամբարան, որ նահատակներու աճիւնները կ'ամփոփուին: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Հռիփսիմէ, իսկ դպրոցը՝ Ազգային Նահատակաց: Եկեղեցւոյ օծումն ու դպրոցի նոր շէնքին բացումը կը կատարուին 1932 թ.-ին: Այս առթիւ Բարսեղ Պալըզեան գումար մը եւս կը նուիրէ, ի նպաստ նոյն հաստատութեանց: Տէն «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, ԼԲ. տարի, թիւ 5, 30 Յունուար 1932, Նիւ Եորք, էջ 156:

²⁹ Խաչատրյան Մ.Մ., Համաստեղի «Սպիտակ Զիւլփորը», «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ», N 1, 2001, Երեւան, էջ 125:

³⁰ «Բագին» գրական ամսագիր, թիւ 2, Պէյրութ, 1997, էջ 56:

³¹ «Բագին» գրական ամսագիր, թիւ 2, Պէյրութ, 1997, էջ 57:

Ամերիկա չի հասնիր, Ամերիկա մտնելու արտօնություն չունենալուն եւ հայու գանկ մը ըլլալուն պատճառաւ³²: Գանկը կը մնայ Փարիզ»³³:

Հետագային Համաստեղ կը գրէ, թէ ինչպէս կրցած էր արաբի մը բանջարանոցի ձողին վրայ ցցուած խոշոր գանկին տիրանալ. «Ամբողջ օրը մը թաքնուեցայ այն տեղերը, ու վերջապէս առիթ գտայ գողնալու այն գանկը խոշոր»³⁴: Ինչու այդ գանկը, որովհետեւ «այն մէկին վրայ ակ-ռաներու ժպիտ մը կար իմաստուն, հեգնանք մը, նուրբ ու բարի. իմաստուն հեգնանք մը՝ երկնքի ու երկրի դէմ»³⁵, - կը գրէ Համաստեղ:

28 Յուլիս 1929, Տէր Զօրի մէջ կը կազմուի Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղ՝ 50 երկսեռ անդամներով³⁶: ՍՕ Խաչն ու ՀԲԸՄ-ը մտահոգուած վերին Ճեզիրէի մէջ 1927-էն ետք հաստատուող հայութեան կրթական, կազմակերպչական ու մանաւանդ առողջական խնդիրներով՝ իրենց ներկայացուցիչներով հանդէս կու գան: Արդէն համաճարակը բոյնը դրած էր այդ շրջաններուն մէջ եւ օրական հարիւրաւոր մարդոց կեանք կը խլէր:

Բարեգործականի կանանց օժանդակ յանձնախումբի կողմէ կը կազմակերպուի հայերէն լեզուի ուսուցման լսարան՝ մեծահասակներու համար, ուր իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին անոնք, որ կորսնցուցած էին իրենց մայրենիի իմացութիւնը եւ կամ դժուարութեամբ կը յիշէին իրենց մայրենին: Անոնց հիմնական նպատակն էր հայերէնի իմացութեամբ վերադառնալ դէպի «Հայ Եկեղեցի», որ դարեր շարունակ ապաւէն եղած էր իր հօտի դիմագրաւած արհաւիրքներուն դէմ:

1936-ին Տէր Զօրի հայ համայնքէն ներս երկփեղկուած տեղի կ'ունենայ եւ այս պատճառ կը հանդիսանայ, որ իրավիճակէն դժգոհ մարդիկ հեռանան Ազգային վարժարանէն ու հիմը դնեն նոր վարժարանի մը զայն կոչելով Ազգային Վարդանեան վարժարան (1936-1938 թթ.): Սակայն վայր չունենալու պատճառով, երկու տարի կը գործէ քաղդէացիներու դպրոցէն ներս յատկացուած բաժնի մը մէջ: Դպրոցին կարիքներուն օժանդակած է ՍՕ Խաչը եւ անոր տեղական մասնաճիւղը:

Երկու վարժարանները դժուար կացութեան առաջ կանգնելով կը միանան, որու տարեծախսը կը գոյանայ կրթաթոշակներէն,

³² Խաչատրյան Մ.Մ., Համաստեղի «Սպիտակ Զիւլիօրը», «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ», նշ. աշխ., էջ 125:

³³ Նոյն տեղը:

³⁴ «Բագին» գրական ամսագիր, թիւ 2, Պէյրութ, 1997, կազմին վրայ:

³⁵ «Բագին» գրական ամսագիր, թիւ 2, Պէյրութ, 1997, կազմին վրայ:

³⁶ Ֆիշենկճեան Ա., Յուշամատեան սուրիահայ օգնութեան խաչի 1919-2009, Հալէպ, 2010, էջ 50 /նկարներ՝ էջ 52, 53, 54:

Գ. Կիւլպէնկեան հաստատութեան, ՍՕԽ-ի եւ Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի կողմէ եղած յատկացումներէն³⁷:

Ստորեւ կը ներկայացնենք 1931–1968 թթ. տարեշրջաններու Տէր Զօրի Ազգային վարժարանի թուական պատկերը³⁸.

տարեշրջան	աշակերտ	այլ մանրամասնութիւններ
1931–1932 թթ.	100	-----
1936 թ.	80	5 ուսուցիչ
1944–1945 թթ.	120	67 մանչ, 53 աղջիկ, 6 պաշտօնեայ.
1947–1948 թթ.	88	50 մանչ, 38 աղջիկ
1958–1959 թթ.	30	3 ուսուցիչ
1964–1965 թթ.	48	37-ը մանկապարտէզ, 11-ը նախակրթարան: (48 աշակերտներէն 32-ը հայ չեն)
1967–1968 թթ.	30	30 աշակերտ, 2 ուսուցիչ:

1946 թ., ներգաղթի օրերուն, մեծ թիւով հայ ընտանիքներ կը տեղափոխուին Հալէպ՝ ներգաղթելու դէպի Հայաստան: Անոնցմէ ոմանք կը մեկնի Պէյրութ կամ այլուր: 1960-ական թթ.-ներու համայնքը գրեթէ կը պարպուի, կը մնան քանի մը ընտանիք եւ գործատէրերը³⁹:

1968 թ. կը վարժարանը:

1959-ին, Տ. Ղեւոնդ Ս. Արք. Զէպէեանի կարգադրութեամբ եւ բարենպատակ ծրագիր մը իրագործելու առաջադրանքով, Հալէպի մէջ հանգանակութեան «կոչ» կ'ուղղուի ի նպաստ Տէր Զօրի ապրիլեան նահատակներու յուշարձանի մը շինութեան ֆոնտին: Ի լուր սրբազան հօր կոչին, հաւատացեալ ժողովուրդն իր ազգային վարժարաններու ուսուցիչներով հանդերձ, սրտաբաց եւ յօժարակամ օժանդակութիւն կը ցուցաբերէ⁴⁰:

1959-ի Սեպտեմբեր 6-ին, խորանաձեւ համեստ յուշարձան մը կը զետեղուի այդ աճիւններուն վրայ: Յուշարձանին պաշտօնական բացումը կը կատարուի 15 Նոյեմբեր 1959-ին: Քանի մը տասնամեակ այս եկեղեցին կիսաքանդ եւ անխնամ կը մնայ⁴¹:

³⁷ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 6:

³⁸ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 6:

³⁹ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 103, թերթ 5:

⁴⁰ «Հասկ», պաշտօնական ամսագիր կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, ԻԸ. Տարի, թիւ 12 Դեկտեմբեր 1959, Անթիլիաս, էջ 511:

⁴¹ «Օշական», պարբերաթերթ Բերիոյ Հայոց Թեմի, Ժգ. տարի, թիւ 4–5 (42–43), Ապրիլ–Մայիս, 1990, Հալէպ:

Հակառակ բազում դժուարություններուն, հայ կեանքը Տէր Զօրի մէջ կը շարունակէր գոյատեւել:

Ստորեւ կը ներկայացնենք Տէր Զօրի հայ ազգաբնակչութեան թուական պատկերը, 1932–1955 թթ., Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւներէն քաղուած:

Տէր Զօր ⁴²	Բնակչութիւն	Տէր Զօր ⁴³	Բնակչութիւն	Տէր Զօր ⁴⁴	Բնակչութիւն
1932	344	1940	525	1948	***
1933	868	1941	514	1949	266
1934	455	1942	580	1950	271
1935	350	1943	625	1951	297 (300)
1936	433	1944	611	1952	305
1937	483	1945	255	1953	269
1938	477	1946	212	1954	255
1939	495	1947	251	1955	256

1969 թուական: Անկիւնադարձային տարի:

Հանդիպում՝ բարերար Հայկազուն Գահուէճեանի եւ հայրենի ճարտարապետ՝ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանին: Հայկազուն Գահուէճեանի վկայութեամբ «Ճարտարապետ Ռաֆայէլ Իսրայէլեան, որպէս ուխտաւոր, իրեն եւ այլ երկու անձերու հետ Տէր Զօրի փոխարէն կ'ուղեւորուին Մէսքէնէ: Անոնք կը հասնին նշեալ վայրը, ուր ներկաներուն մէջ կ'արթննայ հոգեյոյզ տրամադրութիւն: Ճարտարապետի վարպետութեամբ ու արուեստագէտի երեւակայութեամբ Ռաֆայէլ Իսրայէլեան խոռոչ խորան մը կը բանայ աւազէ պատին մէջ, խորքին խաշ մը փորագրելով: Ապա ձեռքերը մաքրելով՝ ճակատին քրտինքը կը սրբէ ու կը սկսի տեղադրել 17 մոմեր անապատի խորանին վրայ: Երբ ծունկի կու գայ Վարպետը Սուրբ Խորանի առջեւ ընկերակիցները եւս կը հետեւին անոր եւ կը վառեն իրենց մոմերը»: Շարունակելով Գահուէճեան կ'ըսէ. «Յաճախ այցելած էի այդ վայրը, սակայն այս այցը ունեցաւ իր իւրայատուկ ներդրումը հոգիիս մէջ: Խոր յուզումի ու ճնշուածութեան պահեր ապրելէ ետք, հասայ եզրայանգման: Այդ վայրկեանէն ծնունդ առաւ գաղափարը՝ Տէր-Զօրի մէջ

⁴² ԲԹ ԱԱԱ, դարան Դ., գ. 25 (Քաղաքական ժողով, տարեկան վիճակագրութիւն Սուրիոյ գաղութին, 1932–1945 թթ.):

⁴³ ԲԹ ԱԱԱ, դարան Դ., գործ 26: (Քաղաքական ժողով, տարեկան վիճակագրութիւն Սուրիոյ գաղութին, 1946–1951 թթ.):

⁴⁴ ԲԹ ԱԱԱ, դարան Դ., գործ 26: Քաղաքական ժողով, տարեկան վիճակագրութիւն Սուրիոյ գաղութին, 1952–1955 թթ.:

կանգնեցնելու Յուշարձան-Համալիր մը, վայել բիւրաւոր մեր նահատակներու անթառամ յիշատակին: Որոշեցի գործի անցնիլ, ուժերս հաւաքելով երթ տալու համար մէջս արթնցած տեսիլքին»⁴⁵:

1970-ին, Գահուէճեան մտայղացում-առաջարկը կը ներկայացնէ Հայոց Թեմի Ազգային Իշխանութեան, սակայն ինչ ինչ պատճառներով պրն. Հայկազունի դիմումը անպատասխան կը մնայ: 1980-ին, դարձեալ դիմումը անպատասխան կը մնայ: Այսուհանդերձ հետապնդուած եւ ազգօգուտ գործը անպայման պիտի իրականանար:

Երկարատեւ համբերութենէ ու սպասումէ ետք, կը հասնի այն օրը, երբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս՝ Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Բ. Սուրիա կ'այցելէ: Պրն. Գահուէճեան յարմար առիթ նկատելով կը տեսակցի Կաթողիկոսին հետ՝ ներկայացնելով համազգային տարողութիւն ունեցող առաջարկը, որ բաւական ժամանակէ ի վեր անպատասխան կը մնար: Վեհափառը յուզումով կը դիմաւորէ եւ իր օրհնութեամբ կը թելադրէ, որ անյապաղ գործի անցնին եւ Տէր Զօրի մէջ կանգնեցնեն Յուշարձան-Համալիրը:

Գահուէճեան կը փոխանցէ խոստացած նիւթական օժանդակութիւնը 26 Մարտ 1984-ին: Ազգային Իշխանութեան կողմէ տուեալ կառույցի նախագիծի պատրաստութեան համար մրցոյթ կը յայտարարուի նիւթական վարձատրութեամբ: Բազմաթիւ աշխատութիւններէն մրցանակի կ'արժանանայ՝ ճարտարապետ Սարգիս Պալմանուկեանին ներկայացուցած նախագիծը:

Այսպիսով, 1984-ին, Ազգ. Իշխանութիւնը կը վաւերացնէ Յուշահամալիրին կառուցումը: 12 Մայիս 1985-ին հիմնարկէքը կը կատարուի ձեռամբ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի, որուն ներկայ եղած է նաեւ այս տողերս գրողը: Այս առթիւ Վեհափառը Բերիոյ Թեմի Առաջնորդին գրած իր նամակին մէջ կ'անդրադառնայ Տէր Զօրի կատարուած այդ աննախընթաց երեւոյթին. «Տէր Զօրի մէջ, նախկին եւ այժմ հնացեալ եւ փլուզումի վտանգին մէջ եղող եկեղեցիին տեղ նոր եկեղեցի մը՝ նահատակաց Մատուռին հիմնաքարի օծման արարողութիւնը»⁴⁶ կատարուեցաւ: «Մեզի համար գօտեպնդումի ու ներշնչման աղբիւր, կարենալ գտնուիլ Հալէպի մէջ, որ ամենէն պերճախօս վկայարանը եղաւ հայ

⁴⁵ «Գեղարդ», Սուրիահայ տարեգիրք, Ե. հատոր, 1996, Հալէպ, էջ 629-633:

⁴⁶ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 30, թերթ 69:

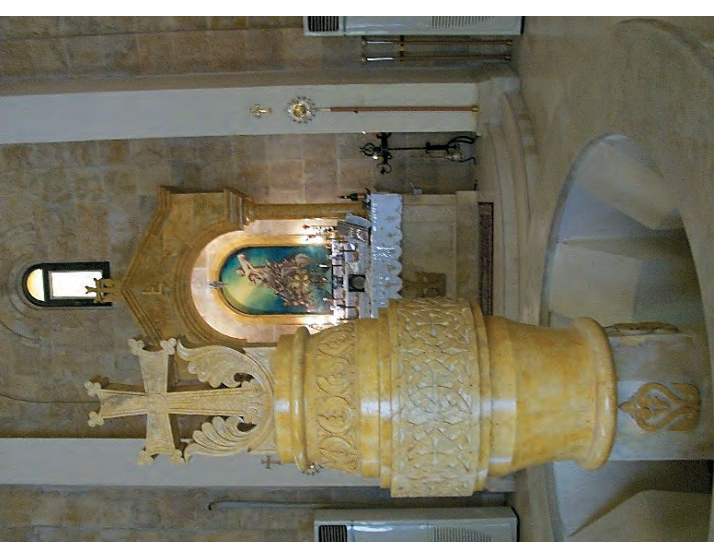

Թանգարանը եւ «Յարութեան սինը», ուր ամփոփուած են Հայոց ցեղասպանութեան
նահատակներու մասունքները:

նիստի փվկությունը կոնցրետում

նրի գործարար

գաղթականութեան եւ ապա Տէր Զօր, Ճէզիրէի անապատի մէջ, ուր կատարուեցաւ աննկարագրելիօրէն անգութ ջարդը մեր հարիւր հազարաւոր հայորդիներուն, յընթաց Համաշխարհային Առաջին պատերազմին»⁴⁷ Հռիփսիմէ եկեղեցին ամբողջութեամբ կը քանդուի: Շինարարական բազմաբնոյթ աշխատանքները կը սկսին 1 Դեկտեմբեր 1989-ին եւ աւարտած՝ 1990-ի Նոյեմբերին:

Տէր Զօրի Սրբոց Նահատակաց եկեղեցւոյ օծումը եւ Մեծ եղեռնի Նահատակաց Յուշահամալիրին բացումը տեղի կ'ունենայ 3-4 Մայիս 1991 թ.-ին, ձեռամբ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Այսպիսով, կը սկսի այս հրաշափառ գործին ընթացքը:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայրապետը կը հետապնդէ շինարարական գործը: 31 Յունուար 1986-ին կ'ընդունուի յուշահամալիրի նախագիծը քննական յանձնաժողովի մանրակրկիտ ուսումնասիրութենէն ետք, եւ խորհրդակցութեամբ՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան:

Յուշահամալիրի շինարարական աշխատանքները կը սկսին 1 Դեկտեմբեր 1989-ին շինարարական յանձնախումբին հետ համատեղ գործակցութեամբ: Հին եկեղեցին հիմնովին կը քանդուի եւ կը գնուի կիցը գտնուած հողաշերտը 25 մ² տարածութեամբ. այսպիսով հողամասին ընդհանուր տարածութիւնը կը դառնայ գրեթէ 875 մ²:

1990 թ. երկրորդ կիսուն արդէն կանգնած էր Տէր Զօրի «Նահատակաց» յուշահամալիրը: 24 Նոյեմբեր 1990-ին Ս. Պատարագ եւ հոգեհանգստեան արարողութիւն կը մատուցուի, որմէ ետք տեղի կ'ունենայ պաշտօնական բացում Տ. Սուրէն Ս. Արք. Գաթարոյեան ձեռամբ:

«Ս. Նահատակաց» եկեղեցւոյ հանդիսաւոր օծումը տեղի կ'ունենայ 4-5 Մայիս 1991-ին:

Արդ, 1985-1990 թթ. Տէր Զօրի մէջ կառուցուած Նահատակաց յուշահամալիրի կողքին հայ դպրոցականներու համար կը կազմակերպուին միօրեայ եւ ամառնային դասընթացքներ այցելու քահանաներու եւ ՀՄԸՄ-ական կամաւորներու կողմէ:

Յուշահամալիրը իր մատուռով, նահատակներուն նուիրուած յուշասիւնով, շքամուտքով, «Խաչելութիւն» նախասրահով, «Նահատակութեան» սրահով, քարակերտ ութանկիւն յուշասիւնով, եւ իր խաչով ու խաչքարերով այցելող ուխտաւորին կը խօսի նահատակուած, բայց յարուցեալ ժողովուրդի մը պատմութեան, մշակոյթին, հոգեմտաւոր կերտուածքի

⁴⁷ ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 30, թերթ 69:

մասին, որ դարեր շարունակ հաւատքի եւ լեզուի պահպանման համար մինչ օրս «ցեղի գոյատեւման» պայքար կը մղէ:

Եւ «լինելու-չլինելու» ճանապարհին, քարակերտ այդ յուշակոթողը իր նահատակ ժողովուրդի աճիւններով այսօր, իր կիսափուլ կառուցով, իր վիրաւոր հոգիով նոր պայքար կը մղէ ու այդ պայքարով կը փորձէ գոյատեւելու նոր յոյս ներշնչել իր համասփիւռ հայորդիներուն:

РЕЗЮМЕ

Статья «Возрожденное армянство – Дейр-эз-Зор» рассказывает о геноцидной политике Османской империи в начале XX века, осуществленной против армянского народа. Здесь рассказывается о формировании духовно-национальной и просветительской жизни армянской общины в сирийском Дейр-эз-Зоре, приведены свидетельства о процессе строительства мемориала Святых Мучеников.

Мемориал Святых Мучеников в Дейр-эз-Зоре, где находились мощи павших в Дейр-эз-Зоре и в его окрестностях тысяч сыновей армянского народа, был взорван 21 сентября 2014 года террористической группировкой ИГИЛ.

SUMMARY

The article, “Reborn Armenians—Deir ez-Zor” speaks about the genocidal politics used by the Ottoman Empire against the Armenians at the beginning of the 20th century. The article contains a reflection on the educational and spiritual-national life of the Armenian community of Syria’s Deir ez-Zor, as well as testimonies of the construction process of the Holy Martyrs memorial complex.

The Holy Martyrs memorial complex of Deir ez-Zor, containing thousands of remains of the Armenians martyred in Deir ez-Zor and surrounding villages, was destroyed by the terrorist organization of the “Islamic State of Iraq and the Levant” on September 21, 2014.

